



Alexandrië: vervlogen toekomst

12 Alexandrië: vervlogen toekomst
Arnaud Quertinmont en Nicolas Amoroso

24 Alexandrië voor Alexandrië: Rhakotis
Michel Chauveau

I. STICHTING

34 Onder de moderne stad: topografie en *cityscape*
van het oude Alexandrië
Hélène Fragaki

42 Van de vuurtoren van Alexandrië tot de citadel van Qaitbay
François Queyrel

54 Alexandrië, toen het water niet zomaar stroomde
Isabelle Hairy

68 Havens en handel: de schepen van Alexandrië
Emad Khalil

II. PALEIS, MACHT EN KENNIS

86 De Ptolemaeën, van generaal tot goden
Stefano Caneva

100 De oude bibliotheek van Alexandrië
Mona Haggag

114 Hellenistisch Alexandrië: een mondiale *kosmopolis*
Miguel John Versluys

III. TEMPELS EN CULTURELE TWEETALIGHEID

126 Het grote heiligdom van Sarapis in Alexandrië
Laurent Bricault en Richard Veymiers

136 De kolossale standbeelden van Ptolemaeïsche vorsten
en de Alexandrijnse kust
Marie-Cécile Bruwier

146 Alexandrië en het ontstaan van het Egyptische christendom
(eerste tot vijfde eeuw)
Christian Cannuyer

IV. HET DAGELIJKSE LEVEN VAN DE ALEXANDRIJNEN

164 De stad van de levenden: woonvormen en mozaïeken
Marie-Dominique Nenna

180 1001 terracotta's uit Alexandrië
Céline Boutantin

188 De necropool van Alexandrië
Ahmed Abd El-Fattah en Mervat Seif el-Din

V. HEDENDAAGSE KUNSTWERKEN

200 Alexandrië: vervlogen toekomst
Edwin Nasr en Sarah Rifky

218 Vreemde kusten: de visie van Ahmed Morsi op dislocatie
Sarah Dwider

224 Daden van terugvordering: 'Painter on a Study Trip'
van Mahmoud Khaled
Clare Davies

231 Bijschriften bij de illustraties

Laurent Bricault en Richard Veymiers



Het grote heiligdom van Sarapis in Alexandrië is een van de mooiste en beroemdste heiligdommen uit de antieke wereld. Zoals de historicus Ammianus Marcellinus in de jaren 380 n.C. schreef ‘kan de ontoereikendheid van de woorden enkel afbreuk doen [aan de pracht van de tempel]; [...] behalve het Capitool, dat de lof zingt van het eerbiedwaardige Rome, is er niets grandiozers te zien in de wereld’. De verrukking van de historicus getuigt van het uitzonderlijke aura dat dit prestigieuze heiligdom aan het eind van de vierde eeuw nog altijd had in een rijk dat intussen christelijk was geworden.

Het monumentale heiligdom stond al zeven eeuwen in het zuidwesten van Alexandrië, in de Egyptische wijk van Rhakotis, op een heuvel die dienstdeed als akropolis. Deze door Alexander de Grote opgerichte Griekse stad werd zo verrijkt met een echte heilige citadel. Nadat hij Memphis – de oude hoofdstad van de farao’s – had verlaten, vestigde Ptolemaeus I Soter zich daar en hij maakte er het centrum van zijn macht van. Er kwamen veel Grieken naar de Nijlvallei en dat resulteerde in een multiculturele samenleving waar mensen en goden naast elkaar leefden en soms met elkaar verweven waren. Er tekende zich een nieuw religieus landschap af. In die context ontstond de Alexandrijnse cultus van Sarapis.

De Grieks-Macedonische vorst wilde graag een beschermgod voor zijn hoofdstad en zijn dynastie, en hij kwam overeen met de Egyptische religieuze hoogwaardigheidsbekleders om een god met stierenkop, die bijzonder vereerd werd in de necropool van Memphis, in rang te verhogen. Die god was bekend onder de Egyptische naam ‘Osiris-Apis’ (*Wsjr-Hp*) en kreeg toen een Griekse naam, ‘Sarapis’ (*Σάραπις*), en een Griekse afbeelding (zie hiernaast), die van een oude man met een baard en een grote bos haar, zoals Zeus, Hades of Asklepios. Als eerste koning van Egypte was Osiris uitermate geschikt om de nieuwe dynastie te wettigen, omdat hij de link vormde tussen de oude en de nieuwe hoofdstad van Egypte.

Sarapis nam dan de plaats van Osiris in naast Isis, die werd voorgesteld als zijn zus en echtgenote. Dit nieuwe goddelijke paar gold voortaan als model van en stond garant voor het Ptolemaeïsche koningspaar. Niettemin werd enkel Sarapis vermeld op de oprichtingsplakket van een uitgestrekt heiligdom dat Ptolemaeus III Euergetes (246–221 v.C.) helemaal in het begin van zijn bewind liet bouwen op de plaats van een bescheidener tempel, die terugging tot Ptolemaeus II of Ptolemaeus I. Die plaketten van diverse materialen werden ritueel aangebracht volgens een oeroude Egyptische traditie; ze hadden een tweetalige tekst, opgesteld in hiërogliefen en Griekse karakters, die de naam vermeldde van de tempel en van de heilige omheining, in de hoeken waarvan ze werden ontdekt.



Mike P. Sheperd, gezicht op de site van het heiligdom van Sarapis in Alexandrië, 2015



Bij de opgravingen die sinds het einde van de negentiende eeuw (p. 128) op de site plaatsvinden, kwam een heiligdom in Griekse traditie aan het licht, waarvan zeldzame stukken muur, in de rots gehouwen geulen en ook enkele ondergrondse structuren overbleven. Het heiligdom besloeg een groot rechthoekig terrein van ongeveer 160×75 meter, afgebakend door een perifere zuilengang die dienstdeed als heilige omheining (zie hierboven links). Je kwam er binnen via twee ingangen aan de oostkant van het complex. Aan dezelfde kant, aan de buitenzijde van het heiligdom, bereikte je via een trap een lager gelegen nilometer, een structuur met een schaalverdeling om de hoogte van het Nijlwater te meten. De tempel waar het cultusstandbeeld van Sarapis was ondergebracht – we weten niet precies hoe dat eruitzag – had een klassiek voorkomen, afgeboord met een zuilengang aan de voorzijde. Hij stond in de noordoostelijke hoek van het complex en had een oppervlakte van ongeveer 10×20 meter. Die configuratie week volledig af van de Egyptische traditie, waar de tempel in het midden van de heilige ruimte stond. Het complex had bovendien diverse



structuren die misschien plaats boden aan andere godheden, het cultuspersoneel huisvestten of voor andere rituelen konden worden gebruikt, maar hun precieze functie blijft onduidelijk.

Isis had zeker haar plaats in het heiligdom, naast haar echtgenoot. Het was trouwens in opdracht van het goddelijke paar dat Ptolemaeus IV Philopator (221–204 v.C.) aan hun zoon en erfgenaam Harpocrates, of ‘Horus het kind’ in het Grieks, een klein tempeltje schonk dat geïdentificeerd is dankzij de ontdekking van de oprichtingsplaketten, die ook tweetalig waren (zie hierboven). Het gebouw stond in de zuidoostelijke hoek naast de tempel van Sarapis en belichaamde in de ruimte van het heiligdom de cultus van de Isistriade (vader-moeder-zoon), een echt goddelijk model voor de koninklijke familie.

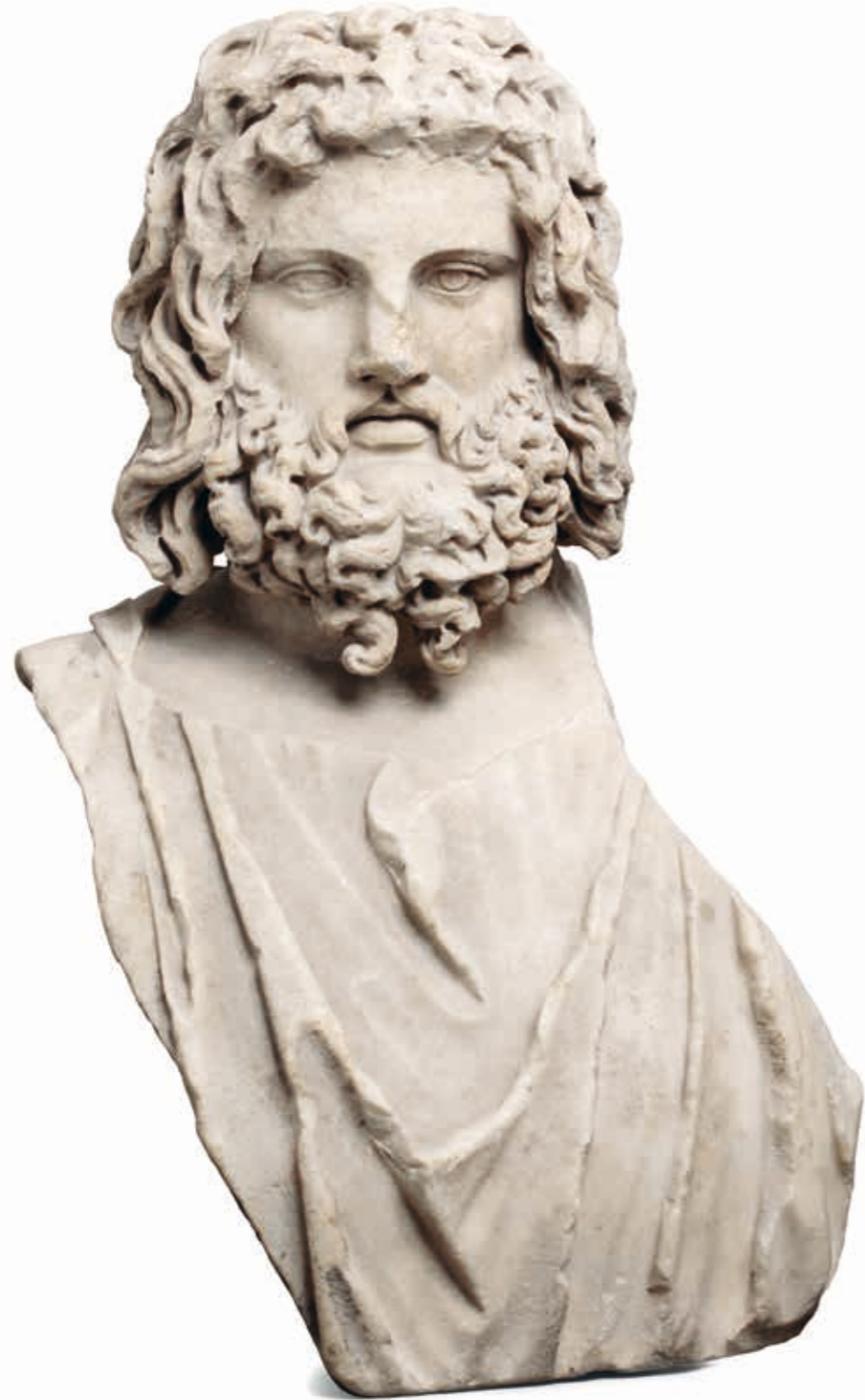
Tijdens de twee daaropvolgende eeuwen lijken de Ptolomaeën geen andere grote constructies te hebben toegevoegd aan dit complex, misschien omdat de dynastie geleidelijk minder interesse toonde voor de grote god van Alexandrië. Dat verklaart wellicht een observatie van de geograaf Strabo die, tijdens zijn verblijf in Alexandrië in de jaren 20 v.C., noteerde dat het heiligdom er vrij verwaarloosd bijlag, in een Egypte dat kort daarvoor een Romeinse provincie was geworden.

Het Griekse heiligdom, dat vanaf het begin aansloot bij de Egyptische rituele tradities, hervond in de Romeinse periode zijn volle aura. Na de dood van Nero wedijverden verscheidene kandidaten om het keizerschap. Een van hen was Vespasianus. Hij was bevelhebber van de Romeinse troepen in Judea en werd op 1 juli 69 tot keizer uitgeroepen nabij Alexandrië, in aanwezigheid van de prefect van Egypte. Tijdens zijn verblijf in de Egyptische hoofdstad ging de nieuwe keizer naar het heiligdom van

Sarapis, waar hij de god opzocht die hem zijn goddelijke bescherming verleende en zo zijn nieuwe macht wettigde. De heilige investituur was niet zonder tegenprestatie. De god, die voortaan waakte over de prins en zijn gezin, kreeg in ruil een uiterst belangrijke plaats. Hij werd nu erkend op het hoogste niveau van de Romeinse staat.

Na het bezoek van Vespasianus, kort daarna gevolgd door dat van zijn eigen zoon Titus, werd het heiligdom van Sarapis – het stond regelmatig afgebeeld op de munten van Alexandrië, van het bewind van Trajanus tot Marcus Aurelius – een essentiële etappe voor de keizers die in Egypte verbleven. Ter gelegenheid van de beroemde reis van Hadrianus in 130 in de Nijlvallei droeg de stad Alexandrië bijvoorbeeld een groot basalten standbeeld van de stier Apis op aan de gezondheid van de prins, in het heiligdom van Sarapis. Zeven decennia later, in 199–200, maakte Septimius Severus een lange reis in Egypte, waar hij toen op zijn beurt de god Sarapis ‘ontmoette’. Zijn zoon Caracalla, die al aanwezig was tijdens die Nijlreis, kwam toen hij keizer was in 215–216 voor meerdere maanden terug naar Alexandrië en hij verbleef zelfs een aantal dagen in het heiligdom van Sarapis. Van alle eerbewijzen die hij de god bracht, bleef het offer van het zwaard waarmee hij zijn jongere broer Geta vermoordde diep in het geheugen gegrift staan.

Het heiligdom waarin de keizer verbleef, was echter niet meer het heiligdom dat Ptolemaeus III had opgericht. In 181 was het complex verwoest door een brand en de daaropvolgende decennia onderging het grondige veranderingen (p. 129 rechts). De tempel van Sarapis werd uitgebreid ten koste van die van Harpocrates, die met de grond werd gelijkgesteld. Conform de Romeinse traditie werd hij op een podium gebouwd en aan alle kanten omringd door zuilen van meer dan 10 meter hoog, waarvan zes aan de hoofdgevel. Om de tempel een meer axiale plaats te geven binnen de heilige ruimte, werd de omheining uitgebreid naar het noorden en het oosten en kreeg ze twee nieuwe ingangen. Het zo gewijzigde heiligdom, dat men nu bereikte via een grote trap die de oude nilometer bedekte, was uitgestrekter dan zijn voorganger, met een grondoppervlakte van zowat 205 × 105 meter. De ruimte voor de tempel had nog enkele structuren uit de Ptolemaeïsche tijd, zoals de ondergrondse galerijen, en aan de oostkant was er een zwembad aangelegd. Diverse Egyptische werken, zoals een aantal sfinxen en twee obeliskken, kregen een plaats in de heilige ruimte. Naast de kapellen die aan specifieke Egyptische goden waren gewijd, werd een heel rijke bibliotheek ondergebracht in een groot aantal kamers van de perifere zuilengang. Tussen de duizenden rollen die er werden bewaard, kon men onder andere de *Septuagint* vinden – en lezen! –, de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, die in de tijd van Ptolemaeus II gemaakt werd.



Buste van Sarapis, Rome, 2e eeuw n.C.
Morlanwelz, Musée royal de Mariemont

Dit weelderige nieuwe complex werd waarschijnlijk voltooid onder het bewind van Caracalla en is in 298 nog verrijkt met een monumentale zuil van rood graniet, bijna 29 meter hoog, die vandaag nog altijd zichtbaar is. De emblematische zuil werd opgericht in de buurt van de oostelijke ingang, op het hoogste punt van de akropolis, en herdenkt de herovering van Alexandrië door Diocletianus na een afscheiding van bijna twee jaar.

In de hele vierde eeuw putten reizigers en waarnemers zich in lovende woorden uit over de teruggevonden pracht van het heiligdom van Sarapis. De redenaar Aphthonios aarzelde niet om het te omschrijven als een ‘wonder’, waarin de woorden van Ammianus Marcellinus weerklinken. Zelfs een christen zoals Rufinus van Aquileia – die in het prille begin van de vijfde eeuw in een apologetische en polemische context schreef, die de overwinning van het christendom bezong – kon niet anders dan de pracht van de tempel erkennen, met zijn met marmer, goud, zilver en brons beklede muren en met een reusachtig standbeeld van Sarapis, gemaakt van hout en diverse metaalsoorten.

De uitzonderlijke faam van het heiligdom betekende tegelijkertijd ook zijn ondergang. De keizerlijke bevelschriften die Theodosius achtereenvolgens in 391 en 392 uitvaardigde, versnelden de val van de traditionele cultussen. In de stad Alexandrië leidden de provocaties van bisschop Theophilus begin 392 tot gewelddadige confrontaties tussen heidenen en christenen, met de vernietiging – te vuur en te zwaard – van het heiligdom van Sarapis en zijn schitterende standbeeld als gevolg (p. 152). Deze opzienbarende gebeurtenis markeerde, zoals Rufinus niet zonder tevredenheid noteerde, ‘het einde van het ijdele bijgeloof en de aloude vergissing van Sarapis’.

Meer weten

Laurent Bricault, *Les Cultes isiaques dans le monde gréco-romain* (La Roue à livres, 66), Parijs, Les Belles Lettres, 2013.

Thomas Hendrickson, ‘The Serapeum: Dreams of the Daughter Library’, in *Classical Philology*, 111.4, 2016, pp. 453–464.

Annick Martin, ‘Sarapis et les chrétiens d’Alexandrie: un réexamen’, in Christian Décobert en Jean-Yves Empereur (red.), *Alexandrie médiévale 3* (Études alexandrines, 16), Caïro, Institut français d’Archéologie orientale, 2008, pp. 41–57.

Judith S. McKenzie, Sheila Gibson en Andres T. Reyes, ‘Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence’, in *Journal of Roman Studies*, 94, 2004, pp. 73–121.

Michael Sabottka, *Das Serapeum in Alexandria: Untersuchungen zur Architektur und Baugeschichte des Heiligtums von der frühen ptolemäischen Zeit bis zur Zerstörung 391 n. Chr.*, Caïro, Institut français d’Archéologie orientale, 2008.



Ring met Helios en Sarapis, 3e eeuw n.C.
Morlanwelz, Musée royal de Mariemont

Links zit de beschermgod van de stad Alexandrië, Sarapis, op een troon. Rechts staat Helios, de Zon, in de gedaante van een baardloze jongeman met op zijn hoofd een kroon met zes stralen. Dit tafereel wordt vaak de 'zoen van de zon' genoemd en symboliseert een ritueel waarmee men het standbeeld van de god nieuw leven wilde inblazen door het met de Zon te verenigen.



Armband met buste van een godheid
in een tempel, 30 v.C.–395 n.C.
Athene, Nationaal Archeologisch Museum

Armband met buste van Sarapis,
30 v.C.–395 n.C.
Athene, Nationaal Archeologisch Museum

Dit boek verschijnt naar aanleiding van de tentoonstelling ‘Alexandrië: vervlogen toekomsten’, georganiseerd door het Musée royal de Mariemont, Bozar – Paleis voor Schone Kunsten, Brussel, en het Mucem – Musée des Civilisations de l’Europe et de la Méditerranée, Marseille

Bozar, Brussel
30 september 2022 – 8 januari 2023

Mucem, Marseille
8 februari – 8 mei 2023

TENTOONSTELLINGSCOMMISSARIAAT

Luik oudheid:
Arnaud Quertinmont, commissaris-generaal en conservator van de afdeling Antiquités égyptiennes et proche-orientales van het Musée royal de Mariemont; Nicolas Amoroso, conservator van de afdeling Antiquités grecques et romaines van het Musée royal de Mariemont;

Luik hedendaagse kunst:
Edwin Nasr, schrijver, onafhankelijk curator en onderzoeker; Sarah Rifky, curator-adviseur, commissaris aan het Institute for Contemporary Art van de Virginia Commonwealth University en doctorandus.

Dit project werd mede gefinancierd door het programma Creative Europe van de Europese Unie als onderdeel van het internationale project ‘*Alexandrië: (Re-)activatie van de gemeenschappelijke stedelijke verbeeldingen / Alexandria: (Re)activating Common Urban Imaginaries*’.



Het internationale project ‘*Alexandrië: (Re-)activatie van de gemeenschappelijke stedelijke verbeeldingen / Alexandria: (Re)activating Common Urban Imaginaries*’ wordt geleid door de partners Mucem (FR), Universiteit van Leiden (NL), Kunsthall Aarhus (DK), Undo Point Contemporary Arts (CY), Musée royal de Mariemont (BE), Bozar – Paleis voor Schone Kunsten (BE), Ariona Hellas AE (GR) en Cittadellarte (IT), met de assistentie van de geassocieerde partners CLUSTER (Egypte), Institut Français d’Alexandrie (Egypte) en Theatrum Mundi (VK).

De steun van de Europese Commissie voor de productie van deze publicatie houdt geen goedkeuring van de inhoud in. De inhoud geeft de standpunten van de auteurs weer en de Commissie kan niet aansprakelijk worden gesteld voor het gebruik dat eventueel wordt gemaakt van de daarin opgenomen informatie.

Bozar Centre for Fine Arts, Brussels

Bozar – Paleis voor Schone Kunsten is een naamloze vennootschap van publiek recht met sociaal oogmerk. De meerderheidsaandeelhouder is de Belgische federale staat.

VOOGDIJMINISTER

Hadja Lahbib, Minister van Buitenlandse Zaken, Europese Zaken, Buitenlandse Handel en belast met de Federale culturele instellingen

RAAD VAN BESTUUR

Isabelle Mazzara, voorzitter

De tentoonstelling geniet de steun van



BOZAR

Directeur-generaal
Sophie Lauwers, *in memoriam*

Financieel directeur
Christine Perpette

Operationeel directeur
Albert Wastiaux

Directeur muziekafdeling
Jérôme Giersé

Directeur human resources
Ignace De Breuck

Directeur marketing & communication
Marianne Janssens

Hoofd filmafdeling
Juliette Duret

Hoofd institutionele relaties
Magdalena Liskova

Hoofd partnerships & philanthropy
Elke Kristoffersen

Verantwoordelijke productie Bozar Expo
Evelyne Hinqué

Audience engagement manager
Tine Van Goethem

Verantwoordelijke planning
Annik Halmes

Manager publieke diensten
Matthieu Vanderdonckt

ICT & digital manager
François Pettiaux

Directeur investeringen, preventie en veiligheid
Stéphane Vanreppelen

Logistiek manager
Rudi Anneessens

COÖRDINATIE VAN DE TENTOONSTELLING IN BOZAR

Coördinatoren curatoriële projecten
Maïté Smeyers (projectleider)
Christel Tsilibaris

Exhibitions officer
Marie Claes

Board tentoonstellingen
Evelyne Hinqué, Ann Flas, Anne Judong

Assistent van de board tentoonstellingen
Axelle Ancion

Technisch hoofd productie
Frédéric Oulieu, bijgestaan door Gert Baart

Belichting
Colin Fincoeur

Preventieve conservatie
ArTouché

Scenografie
Asli Çiçek, bijgestaan door
Maxime Descheemaeker

Grafische vormgeving
Sara De Bondt

Hoofd partnerships & philanthropy
Magdalena Liskova

Projectleiders EU
Tomas Van Respaille, Frédéric Meseeuw

Verantwoordelijke publiekswerking
Sylvie Verbeke, Amber Demuyndt

Persattachés
Leen Daems, Auréline Cléban

Mucem

Het Musée des Civilisations de l’Europe et de la Méditerranée (Mucem) is een nationale administratieve openbare instelling en staat onder toezicht van de minister van Cultuur.

 MINISTÈRE DE LA CULTURE <p><i>Liberté</i> <i>Egalité</i> <i>Fraternité</i></p>
<p>MINISTÈRE DE LA CULTURE</p>
<p><i>Minister van Cultuur</i> Rima Abdul-Malak</p>
<p><i>Algemeen directeur erfgoed en architectuur</i> Jean-François Hebert</p>
<p><i>Mucem</i></p>
<p><i>Voorzitter</i> Jean François Chougnat</p>
<p><i>Administrateur-generaal</i> Olivier Donat</p>
<p><i>Wetenschappelijk en collectiedirecteur</i> Émilie Girard</p>
<p><i>Directieteam</i> Sylvia Amar, Julia Bivaud, Céline Bugeia, Marie-Charlotte Calafat, Cécile Dumoulin, Aude Fanlo, Vanessa Hen, Adrien Joly, Laure Lane, Mikaël Mohamed, Axelle Monge, Sophie Sepetjan, Thierry Torres</p>
<p>Het Mucem dankt zijn sponsors-oprichters:</p>
<p>Caisse d’Epargne CEPAC</p>
<p>CAISSE D’EPARGNE CEPAC</p>
<p>Fondation PwC France et Maghreb</p>
<p>pwc</p>
<p>Interxion</p>
<p>interxion A DIGITAL REALTY COMPANY</p>

COÖRDINATIE VAN DE TENTOONSTELLING IN HET MUCEM

Productieverantwoordelijke
Laetitia Olivier

Productieassistent
Flavie Jauffret Colleter

Regie van de werken
Caroline Ragot

Technische coördinatie
Valérie Decombas, bijgestaan door Jean Féline

Verantwoordelijke audiovisuele productie
Nathalie Bély

Verantwoordelijke multimediatechniek
Filippo Vancini, bijgestaan door Lucas Calloch

Fotografie
Marianne Kuhn

Verantwoordelijke internationale relaties
Mikaël Mohamed

Hoofd Europese projecten
Agathe Guillou

Coördinator Europese projecten
Emiel Nguyen

Erfgoedconservator
Enguerrand Lascols

Verantwoordelijke sponsoring
Victor Jacques, bijgestaan door Morgane Prothière

Persverantwoordelijke
Muriel Filleul, bijgestaan door Naomi Camara

Scenografie
Asli Çiçek, bijgestaan door Maxime Descheemaecker

Grafische vormgeving
Sara De Bondt

DANKWOORD

Hartelijk dank aan alle verantwoordelijken van instellingen en galerieën en aan de kunstenaars en bruikleengevers die dankzij hun gulle medewerking de realisatie van deze tentoonstelling en de bijbehorende catalogus mogelijk maakten:

België
Bibliotheken van de KU Leuven, Leuven Collection d’instruments scientifiques et didactiques anciens de la Fédération Wallonie-Bruxelles
Koninklijke Bibliotheek van België – Penningkabinet, Brussel
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel
Musée royal de Mariemont, Morlanwelz
Université de Mons
Université libre de Bruxelles, Brussel

Duitsland
Museumslandschaft Hessen Kassel, Kassel
Staatliche Museen zu Berlin – Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Berlijn
Stiftung Stadtmuseum Wiesbaden, Wiesbaden
Roemer- und Pelizaeus-Museum, Hildesheim

Egypte
Centre d’Études alexandrines, Alexandrië

Frankrijk
Bibliothèque de l’Observatoire de Paris
Bibliothèque municipale de Marseille
Bibliothèque nationale de France, Parijs
Département du Vaucluse, service archéologie, Avignon
Musée de l’École nationale des Beaux-Arts, Parijs
Musée départemental Arles antique, Arles
Musée des Beaux-Arts, Dijon
Musée des Faïences, La Tour d’Aigues
Musée du Louvre, Parijs
Musée municipal Georges-Garret, Vesoul
Musée national des Arts asiatiques Guimet, Parijs
Musées de Marseille, Cabinet des monnaies et médailles, Marseille
Musées de Marseille, Musée d’Archéologie méditerranéenne, Marseille
Palais des Beaux-Arts, Rijsel
Palais des Papes, Avignon
Sorbonne Université – Institut de Papyrologie, Parijs

Griekenland
Nationaal Archeologisch Museum, Athene

Italië
Fondazione Museo delle Antichità Egizie, Turijn
Museo archeologico nazionale di Napoli, Napels
Museo del Sannio, Benevento

Nederland
Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Oostenrijk
Kunsthistorisches Museum, Wenen

Zwitserland
Fondation Gandur pour l’Art, Genève

Bozar en het Mucem danken ook de kunstenaars: Haig Aivazian, Aslı Çavuşoğlu, Céline Condorelli, Marianne Fahmy, Ellie Ga, Ahmed Ghoneimy, Malak Helmy, Iman Issa, Mahmoud Khaled, Hassan Khan, Maha Maamoun, Jumana Manna, Mona Marzouk, Jasmina Metwaly, Ahmed Morsi, Hrair Sarkissian en Wael Shawky

Evenals hun galerieën: Bureau, New York
Hollybush Gardens, Londen
Galerie Chantal Crousel, Parijs
Gypsum Gallery, Caïro
Rodeo Gallery, Londen / Piraeus
Lisson Gallery, Londen

En de private verzamelaars: Martin Dorfmann
Jean-Claude Golvin
Isabelle en Mehmet Içöz
Sherine Morsi

De curatoren danken de volgende personen voor hun ondersteuning, luisterbereidheid en vriendelijk advies: Fanny Sabbatini, Xavier Steffen

CATALOGUS

Projectleiding
Arnaud Quertinmont

Auteurs
Ahmed Abd El-Fattah, eredirecteur van de Hoge Raad voor Egyptische Oudheden
Céline Boutantin, buitengewoon lid, UMR 7044, Straatsburg
Laurent Bricault, Université de Toulouse II
Marie-Cécile Bruwier, eredirecteur van het Domaine et Musée royal de Mariemont
Stefano Caneva, Università degli Studi di Padova
Christian Cannuyer, Faculté de théologie de Lille, voorzitter van het Koninklijk Belgisch Genootschap voor Oosterse Studiën

Michel Chauveau, onderzoeksleider aan de École pratique des hautes études-Sorbonne, PSL
Clare Davies, adjunct-curator moderne en hedendaagse kunst aan The Metropolitan Museum of Art, New York
Sarah Dwider, The Block Museum of Art, Northwestern University, Evanston (IL)
Hélène Fragaki, Universiteit Leiden
Mona Haggag, Universiteit van Alexandrië
Isabelle Hairy, CNRS, Centre de Recherches égyptologiques de la Sorbonne en Centre d’Études alexandrines
Emad Khalil, Universiteit van Alexandrië
Marie-Dominique Nenna, directeur van het Centre d’Études alexandrines (USR 3134 CNRS)
François Queyrel, École pratique des hautes études, PSL
Mervat Seif el-Din, Centre d’Études alexandrines
Miguel John Versluys, Universiteit Leiden
Richard Veymiers, directeur van het Domaine et Musée royal de Mariemont, Université de Liège

De tekst van Clare Davies wordt gepubliceerd dankzij de steun van Sternberg Press.

PUBLICATIES VAN HET MUCEM

Publicatieverantwoordelijke
Laure Lane

Redactionele coördinatie
Natacha Cauvin

Iconografie
Anne André, bijgestaan door Marie Inzerillo

BOZAR BOOKS

Publicatieverantwoordelijke
Vera Kotaji

ACTES SUD

Directeur-uitgever
Aude Gros de Beler

Grafische vormgeving
Jauneau Vallance

Productie
Laurence Gibert

Fotografie
Christophe Girard

MERCATORFONDS

Directeur
Bernard Steyaert

Eindredactie
Marianne Thys

Vertaling
Martine Wezenbeek

Zetwerk van de Nederlandse versie
Géraldine Meeus

- pp. 1, 16: © Hrair Sarkissian
 p. 12: © Alamy Stock Photo
 pp. 14, 110 (l), 174 (ro), 182: © Creative Commons CC BY – KMKG/RMAH/MRAH
 p. 15: © Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam [APM07018]
 p. 19: © Carole Raddato
 pp. 21, 22 (b), 62 (o), 157 (o), 159, 160, 161 (o): © Musée du Louvre, Dist. RMN-Grand Palais/Christian Décamps
 p. 22 (o): © MNAAG, Paris, Dist. RMN-Grand Palais/Thierry Ollivier
 pp. 24, 120, 154 (b), 175: © Fondation Gandur pour l'Art, Genève; foto: André Longchamp
 p. 27: © NPL – DeA Picture Library/Bridgeman Images
 p. 29: © Alain Guilleux
 p. 30: © Jean-Claude Golvin/Éditions Errance
 pp. 34, 36–37, 60, 76–77: © Archieven CEALex
 pp. 38, 39, 41: © alle rechten voorbehouden
 pp. 42, 45, 47, 48, 79 (lb), 80–81, 100, 196 (l): © BnF
 pp. 46, 54, 188, 190: © Stéphane Compoint/Bureau233
 pp. 49, 50, 79 (lo), 86, 88, 89, 94, 95, 132, 134, 136, 138, 140, 156, 174 (rb, lo), 176, 177, 180, 181, 184: © Musée royal de Mariemont
 pp. 51, 52, 53: © Ellie Ga, met dank aan de kunstenaar, Bureau, New York
 pp. 56–57: © I. Hairy, archieven CEALex
 pp. 62 (b), 90–91, 194: © Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
 p. 63: © Jumana Manna, met dank aan de kunstenaar, Hollybush Gardens
 p. 64: © Mucem/Marianne Kuhn
 p. 65: © Musée du Louvre, Dist. RMN-Grand Palais/Claire Tabbagh/Digital Collections
 pp. 66–67: © KHM-Museumsverband
 p. 68: © Bridgeman Images
 pp. 70–71: © Jean-Claude Golvin/Éditions Errance
 pp. 73, 111 (b): © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre)/Stéphane Maréchal
 p. 74: © Emad Khalil
 p. 78: © Aslı Çavuşoğlu, met dank aan Isabella & Mehmet İçöz; foto: Hadiye Cangökçe
 p. 79 (rb en ro): © Cabinet des monnaies et des médailles, Marseille; foto: David Giancattarin
 pp. 82–83: © Maham Maamoun
 p. 92: © BPK, Berlin, Dist. RMN-Grand Palais/image BPK
 p. 96: © KHM-Museumsverband
 pp. 97, 148, 149, 197: © Musée du Louvre, Dist. RMN-Grand Palais/Georges Poncet
 pp. 98–99: © Iman Issa; foto: Stuart Whipps, met dank aan de kunstenaar, Rodeo, Londen/Piraeus
 pp. 102, 192: © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre)/Hervé Lewandowski
 p. 103: © Ägyptisches Museum und Papyrussammlung – Staatliche Museen zu Berlin; foto: Sandra Steiß, P 9764
 p. 105: © Lille, Palais des Beaux-Arts, in depot gegeven door het Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille; foto: Thomas Nicq
 pp. 106–107: © UMONS (1000/1884)
 p. 110 (r): © Sorbonne Université, Institut de Papyrologie, Inv. Sorb. 2254
 p. 111 (o): Bibliothèque de l'Observatoire de Paris © François Régis Salefran
 pp. 112–113: © Haig Aivazian, met dank aan Marrakech Biennale 6; foto: Jens Martin
 p. 114: © Jean-Claude Golvin/Éditions Errance
 p. 117: © Photo Scala, Florence, met dank aan het Ministero Beni e Att. Culturali e del Turismo, Dist. RMN-Grand Palais/image Scala
 pp. 118–119: © The British Library Board/Scala, Florence
 p. 126: © Luciano Pedicini/LA COLLECTION
 p. 128: © Mike P Shepherd/Alamy Stock Photo
 p. 129: © Yale University Press, New Haven-Londen, 2007
 p. 130: © Alain Guilleux/Alamy Stock Photo
 pp. 135, 145: © Hellenic Ministry of Culture and Sports/Hellenic Organization for Cultural Resources Development
 p. 139: © NPL – DeA Picture Library/S. Vannini/Bridgeman Images
 p. 144: © Collezioni Egittologiche 'Edda Bresciani' – Università di Pisa
 p. 146: © Roemer- und Pelizaeus-Museum; foto: Sh. Shalchi
 p. 150: © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre)/Jean-Gilles Berizzi
 p. 152: © Bayerische Staatsbibliothek München, Hbh/Sm 7705, Tafel VI
 p. 154 (o): © Ägyptisches Museum und Papyrussammlung – Staatliche Museen zu Berlin; foto: Archive, ÄM 7733
 p. 155: © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre)/Mathieu Rabeau
 p. 157 (b): © Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam [APM07673]
 p. 158: © Serge Oboukhoff © BnF-CNRS – Maison Archéologie & Ethnologie, René-Ginouès
 p. 161 (r): © Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam [APM07972]
 pp. 164, 169: © Archieven CEALex; foto: André Pelle
 p. 166: © Archieven CEALex; foto: Chr. Requi
 p. 167: © Archieven CEALex
 p. 168: © Manuel Cohen
 p. 172: © Werner Forman Archive/Bridgeman Images
 p. 173: © Archieven CEALex; foto: Philippe Soubias
 p. 174 (lb): © Fondation Gandur pour l'Art, Genève; foto: Grégory Maillot
 pp. 178, 179: © Ahmed Ghoneimy
 p. 186: © Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim; foto: Christian Rose
 p. 196 (r): © Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam [07795]
 p. 200: © Hassan Khan, met dank aan de kunstenaar, Galerie Chantal Crousel; foto: © Oliver Ottenschlaeger
 pp. 204–205: © Mona Marzouk, met dank aan de kunstenaar, Gypsum Gallery
 p. 206: © met dank aan Nurah Farahat, Alaa Abdulatif en Jasmina Metwaly
 pp. 211, 212: © Marianne Fahmy, met dank aan de kunstenaar
 pp. 214–215: © Céline Condorelli; foto: Terje Östling
 p. 218: © Ahmed Morsi
 pp. 220–221: © Ahmed Morsi; foto: Mostafa Abdel Aty
 pp. 224, 226, 228: © Mahmoud Khaled, met dank aan de kunstenaar, Gypsum Gallery

© Actes Sud/Mercatorfonds/Mucem/Bozar

ISBN 978-94-6230-336-2

Wettelijke depot D/2022/703/10